

**HILDEGARD VAN BINGEN
IN DE LAGE LANDEN
DE DENDERMONDE CODEX**

LEUVEN, 2018

ma quiet amplexu tum fo
ag ni in electa amicitia
dulcis electe
effulset radii & qui in splendore patris elucet
intra cubiculum castitatis in aurea
cum accepit s

**HILDEGARD VAN BINGEN
IN DE LAGE LANDEN
DE DENDERMONDE CODEX**

TENTOONSTELLING

**MAURITS SABBEBIBLIOTHEEK
KU LEUVEN BIBLIOTHEKEN
FACULTEIT THEOLOGIE EN
RELIGIEWETENSCHAPPEN**

30 MEI – 22 AUGUSTUS 2018

BEZOEKERSGIDS

Teksten

Rob Faesen, John Arblaster, Lieve Watteeuw,
David Burn, Leo Kenis

Met bijdragen van

Olivia Puzzolante, Roosje Baele, Jeroen Reyniers,
Katrien Houbey

Leuven, 2018

INLEIDING

De focustentoonstelling in de Maurits Sabbebibliotheek (KU Leuven Bibliotheken) toont de Dendermonde Codex van de 12de-eeuwse vooraanstaande componiste, dichteres, theologe, mystica en wonderdoenster Hildegard van Bingen (1098-1179). Dit 12de-eeuwse handschrift is bekend om zijn unieke en originele verzameling van teksten en liederen, waaronder de *Symphonia*.

Hildegard schreef de *Symphonia* in het midden van de 12de eeuw in het klooster van Rupertsberg (Rijnland). Het handschrift bevat een zestigtal eenstemmige liederen voor liturgisch gebruik. Daarnaast bevat de codex Hildegards *Liber vitae meritorum* en de *Liber viarum Dei* van haar vriendin Elisabeth van Schönau. Het handschrift sluit af met een dialoog tussen een priester en de duivel. Omstreeks 1174 stuurde Hildegard van Bingen dit handschrift naar de cisterciënzerabdij van Villers in Brabant. Sinds de 19de eeuw werd het bewaard in de Sint-Pieters- en Paulusabdij van Dendermonde. Deze abdij besliste in 2017 om het manuscript in langdurige bewaring te geven aan de Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven.

De focustentoonstelling van de Dendermonde Codex en tal van andere werken en brieven van Hildegard van Bingen illustreert de faam van deze opmerkelijke vrouw. Naast de presentatie van de Dendermonde Codex worden handschriften en vroege drukken met het werk van Hildegard en andere mysticae uit de mid-

deleeeuwen tentoongesteld, waaronder het Antifonarium van Beatrijs van Nazareth en het Hadewijchhandschrift. Drukken van de 16de tot de 18de eeuw illustreren het blijvende gezag van de teksten en het leven van Hildegard. De abdijen die in relatie staan met de totstandkoming en de bewaring van de Dendermonde Codex worden in een derde luik behandeld. In een vierde luik komt de receptie van het werk van Hildegard in de 19de en de 20ste eeuw aan bod. Naast werken uit de eigen universiteitscollectie zijn er enkele bruiklenen uit de collecties van de Abdij van Dendermonde, de Abdij van Park en het Ruusbroecgenootschap.

Tijdens de focustentoonstelling zal de Dendermonde Codex om de drie weken op een andere bifolio worden getoond: het zal wisselend openliggen bij het begin van iedere tekst. De digitale presentatie geeft de mogelijkheid om door het handschrift te bladeren op een touchscreen.

De tentoonstelling is een initiatief van de Maurits Sabbebibliotheek, de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, het Book Heritage Lab - KU Leuven en de Sint Pieters- en Paulusabdij van Dendermonde.

**HILDEGARD VAN BINGEN,
BEATRIJS VAN NAZARETH EN HADEWIJCH
DRIE MIDDELEEUWSE MANUSCRIPTEN**

De Dendermonde Codex van Hildegard van Bingen is een uiterst belangrijk document voor de studie van mystiek, muziek, theologie en ideeëngoed in de 12de eeuw. Manuscripten die tot stand komen in vrouwelijke kloosters en overgeleverd worden zijn zeldzaam. Naast de Dendermonde Codex zijn ook het Antifonarium van Beatrijs van Nazareth uit de 13de eeuw en de 15de-eeuwse codex met de teksten van de 13de-eeuwse Hadewijch uiterst betekenisvolle werken in onze cultuurgeschiedenis. In deze toonkast worden de drie handschriften, geschreven door of in opdracht van mystieke vrouwen, voor het eerst samengebracht.

De Dendermonde Codex

Hildegard van Bingen, Rupertsberg, Bingen-am-Rhein, ca. 1174

Dendermonde, Sint-Pieters- en Paulusabdij, Ms. 9, bewaard in de Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, PM0045/V

De Dendermonde Codex is een van de belangrijkste middeleeuwse handschriften van België – het heeft het statuut van Vlaams Topstuk – en is ook een van de unieke bewaarde handschriften van de werken van Hildegard van Bingen, die tijdens haar leven tot stand zijn gekomen. Het manuscript bevat vier delen: het *Liber vitae meritorum* van Hildegard, een van haar belangrijkste theologische traktaten; het *Liber viarum Dei*, een boek van visioenen van Elisabeth van Schönau, een tijdgenote en geestesverwante van Hildegard; een reeks van 58 muzikale composities van Hildegard (de zgn. *Symphonia harmoniae caelestium revelationum*); en als laatste het zgn. *Teufelsverhör*, een korte exorcistische dialoog tussen een priester en een duivel, waarin Hildegard ook verschijnt. Het handschrift werd vervaardigd rond 1175 in de abdij van Rupertsberg, waar Hildegard abdis was, en wel onder haar supervisie om als geschenk gestuurd te worden naar de monniken van de Brabantse abdij van Villers, ten tijde van abt Ulric (abt van 1158 tot 1184, overleden in 1196). Het bijzondere belang van de

Dendermonde Codex situeert zich dus op verschillende domeinen. De codex is vervaardigd onder toezicht van Hildegard en dus als het ware bekleed met het gezag van Hildegard zelf. Het is een van de slechts twee bewaarde uitgebreide handschriften met de muzikale werken van Hildegard, een uitzonderlijk getuigenis van het gedachtegoed van vrouwelijke mystici in de 12de eeuw en een belangrijke bron voor het netwerk rond Hildegard en de verspreiding van haar theologische, mystieke en muzikale inzichten. De codex werd vanaf 1828 bewaard in de abdij van Dendermonde. De toegankelijkheid ervan was beperkt. De overbrenging naar de KU Leuven in 2017 zorgt dus voor een nieuwe stimulans, zowel om bestaand onderzoek over het handschrift kritisch te herwaarden, als om het handschrift vanuit nieuwe, interdisciplinaire invalshoeken te onderzoeken.

De vier teksten in de Dendermonde Codex

Het *Liber vitae meritorum* van Hildegard van Bingen (fol. 1v-121v)

Hildegard van Bingen schreef drie boeken over de visioenen of openbaringen die ze had ontvangen. Het eerste, *Scivias* (*Scire vias Domini*: Ken de wegen van de Heer) werd geschreven tussen 1141 en 1151. Het tweede, *Liber vitae meritorum* (Boek van het verdienstelijk leven), werd geschreven tussen 1158 en 1163. Ten slotte schreef ze een derde visioenenboek, het *Liber Divinorum operum* (Het boek van de goddelijke werken), tussen 1163 en 1173. We weten niet precies waarom Hildegard dit tweede boek visioenen gekozen heeft voor de Dendermonde Codex, maar duidelijk is wel dat, terwijl de *Scivias* meer handelt over de christelijke leer en Hildegards visie op de kosmos, de Kerk, de mens, de menselijke ziel en de relatie tussen God en de schepping, het *Liber vitae meritorum* vooral ingaat op het christelijk leven. Het boek bestaat uit een inleiding waarin Hildegard het werk verantwoordt als een openbaring van God, en zes grote delen waarin een enorme reus wordt beschreven. Deze man is zo groot dat zijn voeten in de afgrond onder de aarde staan en zijn hoofd reikt tot boven de wolken. In de verschillende boeken beschrijft Hildegard hoe deze reus in verschillende windrichtingen kijkt en alle zonden en deugden overschouwt. In de wolken die hij ondersteunt, leven verschillende heiligen, maar ze worden omgeven door een duisternis waarin de duivel en al zijn demonen wonen. Uit de mond van de duivel komen beelden van

de zonden die de mens wegleiden van deze man. Maar Hildegard beschrijft telkens ook de corresponderende en contrasterende deugden waardoor de mens zich kan verzetten tegen deze zonden. Voorbeelden zijn het contrast tussen wereldlijke liefde en hemelse liefde, hardvochtigheid en genade, conflict en vrede, onrechtvaardigheid en gerechtigheid, enz. De reus is God en de geschapen werkelijkheid is het werk van God. Vooral in het derde en vierde deel verwijst Hildegard naar haar leer over *viriditas*, de groene vruchtbaarheid van de natuur als werk van Gods hand en het contrast met de dorheid, duisterheid en doodsheid van alles dat zich daarvan afkeert.

Het handschrift zal van 18 juni 2018 tot 9 juli 2018 openliggen op de eerste folio van het Liber vitae meritorum.

De Visioenen, het *Liber viarum Dei* van Elisabeth van Schönau (fol. 121v-152v)

Het tweede boek in de Dendermonde Codex draagt de titel *Liber viarum Dei* (Het boek van Gods wegen) en is één van de visioenenboeken van Elisabeth van Schönau (ca. 1129-1164). Elisabeth deed haar professie als benedictines in de abdij van Schönau in 1147 en vijf jaar later, in 1152, begon ze extatische visioenen te ontvangen van een engel die haar de geheimen van God toonde. Schönau ligt slechts ongeveer 25 kilometer ten noorden van Bingen, en de twee visionaire zusters leefden dus niet ver van elkaar. We weten dat zij elkaar ook bezochten en dat ze correspondeerden. Elisabeth was een bijzonder populaire auteur in de middeleeuwen en haar werken zijn bewaard in minstens 145 handschriften – veel meer dan de werken van Hildegard zelf. Haar teksten werden niet alleen in Duitsland gelezen, maar ook in de Lage Landen, Frankrijk en Engeland. Het is belangrijk op te merken dat Elisabeth haar visioenen niet zelf te boek stelde, maar dat ze de vrucht zijn van een complexe samenwerking tussen Elisabeth en haar broer Ekbert, die tevens haar secretaris was. Ekbert heeft niet alles opgeschreven wat er met Elisabeth gebeurde en zegt dat hij sommige openbaringen vertaald heeft van het Duits in het Latijn. Het is dus geen eenvoudige kwestie van dicteren en transcriberen, maar veeleer van het gezamenlijk onderscheiden en interpreteren van wat juist en op welke manier te boek moest worden gesteld. De visioenen van Elisabeth van Schönau kunnen onderverdeeld worden in twee grote groepen: drie boeken met chronologisch geordende, bijna dagboekachtige visioenen, en drie boeken met een thematische collectie. Het *Liber viarum Dei* is een thematisch boek dat dateert uit 1156-1157. Elisabeth beschrijft een enorme berg met tien paden die

naar de top leiden. De berg is in de Bijbel en dus volgens heel de joods-christelijke traditie het symbool bij uitstek van de Godsontmoeting. De paden staan symbool voor verschillende groepen in de Kerk: contemplatieven, actieven, martelaren, gehuwden, maagden, leiders, weduwen, kluizenaars, adolescenten en jonge kinderen. Elisabeth geeft voor elk van die verschillende groepen advies over hoe zij hun pad naar God moeten bewandelen, over de struikelstenen die ze onderweg zullen tegenkomen, en hoe zij moeten volharden, omdat elk van deze paden naar de top van de berg, de Godsontmoeting en eeuwige zaligheid zal leiden. De meeste aandacht gaat uit naar het pad van de contemplatieven, aangezien dit de weg is die Christus zelf is gegaan. Dit pad is ook de enige weg die echt permanent is, aangezien alle zaligen God eeuwig zullen contempleren in de hemel. Soms wordt gezegd dat de boeken van Elisabeths visioenen slechts derivatieve imitaties zijn van Hildegards visioenboeken, maar het feit dat Hildegard dit boek liet opnemen in de Dendermonde Codex als geschenk voor de monniken van Villers toont aan dat zij Elisabeth en haar geestelijk gezag hoog waardeerde en de tekst wou verspreiden. We weten niet waarom Hildegard juist dit boek gekozen heeft voor de Dendermonde Codex, maar het zou te maken kunnen hebben met het feit dat het zou worden opgestuurd naar de monniken van Villers, 'contemplatieve' cisterciënzers, om hen aan te moedigen om te volharden in hun levensweg.

Het handschrift zal van 9 juli 2018 tot 30 juli 2018 openliggen op de eerste folio van de Liber viarum Dei.

De *Symphonia armonie celestium revelationum* (fol. 153r-170v)

Hildegard van Bingens muzikale werken, algemeen gekend onder de naam *Symphonia armonie celestium revelationum*, nemen een belangrijke plaats in, zowel in haar creatieve oeuvre als in de vroege muziekgeschiedenis. De composities dienen de visioenen van Hildegard te kanaliseren, ze te vertolken op het niveau van het gehoor, en tegelijk verbinden zij de gemeenschap in het eren van God. Daarnaast behoren deze werken tot de grootste muzikale creaties die in de middeleeuwen door een enkele persoon zijn voortgebracht.

In tegenstelling tot vele andere werken van Hildegard is de *Symphonia* overgeleverd in slechts twee bronnen: in de zogenoemde Riesencodex, momenteel bewaard in de Hessische Landesbibliothek te Wiesbaden, en in de Dendermonde Codex. De Riesencodex, die tot stand kwam kort na de dood van Hildegard, is uitgebreider. Hij brengt de 77 composities van Hildegard over (met uitzondering van twee), samen met haar *Ordo virtutum*, het oudst bewaarde volledig gezongen moraalspel. De codex van Dendermonde, samengesteld rond 1175 onder het rechtstreekse toezicht van Hildegard, bevat slechts 56 stukken. Dit deel van het manuscript is echter onvolledig. Het is mogelijk dat het oorspronkelijk ongeveer hetzelfde aantal werken bevatte als de Riesencodex.

Alle bewaarde composities van Hildegard bevatten heilige teksten, geschreven door Hildegard zelf, en zijn monofoon, wat betekent dat ze alleen bestaan uit

een melodische lijn. De composities zijn genoteerd op een vierlijnige notenbalk in zogenaemde Rijnse neumen: deze geven de toonhoogten aan, maar de interpretatie van het ritme wordt overgelaten aan de uitvoerder zelf.

De composities van Hildegard zijn het sterkst gerelateerd aan de Gregoriaanse gezangen. Regelmatig gebruiken zij vormen die eigen zijn aan het Gregoriaanse repertorium. In de Dendermonde Codex zijn 33 antifonen terug te vinden, 13 responsoria, 3 hymnen, 5 sequentia's en 2 *symphoniae*. Net als in de Gregoriaanse gezangen hebben de stukken liturgische functies, zoals het eren van heiligen die van bijzondere betekenis zijn voor Hildegard. Enkele voorbeelden hiervan zijn Sint-Disibodus, patroonheilige van het eerste klooster waar Hildegard toe behoorde, Sint-Rupertus, op wiens begraafplaats zij haar eigen klooster stichtte, en Sint-Ursula, die haar marteldood tegemoet ging samen met 11.000 andere maagden, en een heilige aan wie Hildegard enorm was toegewijd.

Hoewel de composities verwant zijn aan de Gregoriaanse gezangen, slaagt Hildegard er toch in de stukken een eigen, herkenbaar karakter te geven. Zo vult de rijke beeldspraak de unieke muzikale stijl aan, waarin weerkerende formules en de soms opvallende, verlengde tessituur samengaan om een hypnotiserend en extatisch effect tot stand te brengen.

Het handschrift zal van 30 mei tot 18 juni 2018 openliggen op de eerste folio van de Symphonia armonie celestium revelationum.

Dialogo tussen een priester en een duivel of een *Teufelsverhör* (fol. 170v-173v)

Dit korte deel, neergeschreven op zeven folio's achteraan het handschrift, bevat een tekst over exorcisme en ketterij. Omstreeks 1140 wonnen de katharen steeds meer aan invloed in de streek rond Keulen. Ze werden als een bedreiging gezien voor de stabiliteit van de Kerk en steeds meer preken (o.a. door Ekbert van Schönau) waarschuwden tegen het ketterse geloof. Hildegard zelf predikte tegen de katharen op haar reizen in het Rijnland tussen 1161 en 1163.

De tekst in de Dendermonde Codex is een dialoog tussen een priester en een duivel en verwijst naar een duiveluitdrijving waaraan Hildegard heeft deelgenomen. De ontmoeting tussen de priester en de door de duivel bezeten persoon heeft de vorm van een systematische ondervraging. Meer dan 120 vragen over het doopsel, de biecht, het vagevuur, de joden, de doop, het huwelijk, priesters, zelfmoord, bijgeloof, de kledij van vrouwen en monniken en verschillende soorten demonen worden gesteld en beantwoord. Hildegard neemt niet deel aan de dialoog, maar haar visie en strijd tegen de duivel worden rechtstreeks vermeld, onder meer door het citeren van een duiveluitdrijving bij de jonge adellijke Sigiwize door Hildegard, autobiografisch beschreven in haar *Vita*.

Deze tekst in de Dendermonde Codex is vermoedelijk geschreven in het begin van de 12de eeuw. Laurence Moulinier, een Franse Hildegard-specialist, geeft aan dat de auteur van de tekst in de Dendermonde Codex

vermoedelijk iemand uit haar naaste omgeving was, die ook aanwezig was bij haar exorcistische praktijken. De kopiist is duidelijk verschillend van de eerdere handen in het handschrift. De tekst is gecorrigeerd: woorden zijn uitgewist en in de marges zijn annotaties aangebracht. Dit is hoe dan ook de minst bestudeerde tekst van de codex. Het *Teufelsverhör* is in een korte Franse versie ook bewaard in een laat-15de-eeuws handschrift (Douai, Bibl. Mun., Ms. 869).

Het handschrift zal van 30 juli tot 22 augustus 2018 openliggen op de eerste folio van de dialoog tussen een priester en een duivel.

Antifonarium van Beatrijs van Nazareth

Cisterciënzerklooster van Nazareth bij Lier, 13de eeuw, perkament, fol. 45v-46r

Bruikleen, privéverzameling

Beatrijs van Nazareth (1200-1268) trad samen met haar twee zusters Sybilla en Christina in het klooster van Maagdendal op 1221. In dit door haar vader gestichte klooster werd een scriptorium ingericht waar verschillende manuscripten werden vervaardigd door de novicen. Beatrijs leerde de schrijf- en miniatuurschilderkunst in het cisterciënzerklooster van Rameia (La Ramée in Jauchelette, Waals-Brabant), dat onder de spirituele voogdij van de grote abdij van Villers stond. In dit klooster, waar ze samen met Ida van Nijvel verbleef in 1216-1217, leerde Beatrijs schrijven en miniaturen schilderen. De manuscripten ontstaan in Maagdendal werden in 1235 meegenomen naar Nazareth bij hun verhuis naar het nieuw opgerichte klooster. De cisterciënzerinnenabdij werd in 1235 gesticht door Bartholomeus van Tienen op gronden ten zuiden van Lier, in 1225 geschonken door Hendrik I, hertog van Brabant. In 1247 verhuisde de abdij naar de huidige Nazaretdreef. Het klooster werd volledig vernield in 1579 tijdens de godsdienstoorlogen. Het antifonarium is versierd met grote polychrome initialen aan het begin van de gezangen, geschilderd in verschillende tinten dieprood en blauw. De kleine initialen op deze folio zijn afwisselend uitgevoerd in oranje en groene inkt.

Op de linkerfolio is de initiaal P van het tweede responsorium bij de tweede nocturne voor het feest van Hemelvaart (begin van het woord *Post passionem suam per dies quadraginta apparens eis*) uitgevoerd in blauwe en rode inkt, en ingevuld met fijn penwerk met blauwe en oranje-rode inkt. In de linkermarge eindigt de letter P op een fijn kerktorentje met een kruisje. Het koorboek is intensief gebruikt voor de liturgie; getuigen hiervan zijn de vele sporen van duimen en vingers op de randen van het perkament.

Hadewijch, Strofische Gedichten en Rijmbrieven

Kartuizers van Zelem (?), ca. 1500, perkament, fol. 112v-113r

Bruikleen, Ruusbroecgenootschap, Hs. 385 II

Dit handschrift dateert van ca.1500 en bevat werken van de 13de-eeuwse Hadewijch, namelijk haar *Strofische Gedichten* – die eigenlijk liederen waren, maar waarvan de muziek slechts gedeeltelijk gekend is – en haar *Rijmbrieven*. Daarnaast bevat het ook mystieke gedichten die vroeger aan Hadewijch werden toegeschreven, maar waarvan het intussen duidelijk is dat ze afkomstig zijn van een andere, onbekende auteur. Opmerkelijk is dat in dit handschrift ook de zogenoemde ‘Lijst der volmaakten’ opgenomen is. Dit is een aanvulling bij *Visioen XIII* van Hadewijch, met een opsomming van de 107 mensen die de *minne* volmaakt beleefd hebben of beleven, die Hadewijch zag in het betreffende visioen, maar die ze in de beschrijving ervan niet benoemd heeft. Het is onduidelijk of deze “Lijst der volmaakten” ook effectief van Hadewijch afkomstig is, dan wel door iemand anders uit haar kring als een aanvulling is opgesteld. In deze lijst wordt Hildegard van Bingen met name genoemd: *Hildegart die al de visioene sach die xxviii^{ste}* (“Hildegard die al de visioenen zag: de 28^e”). Dit is opmerkelijk, omdat het de enige expliciete vermelding van Hildegard is in de gekende documenten uit de 13de-eeuwse beweging van de *mulieres*

religiosae in het prinsbisdom Luik. De volledige werken van Hadewijch zijn slechts in drie manuscripten gekend, uit de 14de eeuw; twee ervan behoorden tot het kartuizerklooster van Herne. Het jongere handschrift dat hier tentoongesteld wordt, is geen volledig handschrift van Hadewijchs werken; de *Brieven* en de *Visioenen* zijn niet opgenomen. Men weet niet waar het vervaardigd is, maar vermoedelijk is het afkomstig van de kartuizers van Zelem.

Stamboom met vrouwelijke cisterciënzerheiligen, 1635

Kerniel, Abdij Mariënlof, olieverf op doek

Fotografische reproductie © KIK-IRPA, Brussel.

Dit schilderij is tweeledig opgevat. Aan de voet van een boom staan zeven dames in cisterciënzerhabijt, die met een gouden onderschrift zijn geïdentificeerd. Tegen de stam van de boom zit Humbelina, de zuster van Bernardus van Clairvaux. Ook de opdrachtgeefster van het schilderij, Jeanne de Marotte (1600-1663), staat links op de voorgrond in geknielde houding afgebeeld. Voor haar ligt een abdissestaf. Het opschrift vermeldt: *ÆTA 35 1635*. Jeanne was 35 jaar in het jaar 1635. Ze was abdis van de abdij van Paix-Dieu, gelegen in Jehay-Boudegnée bij Hoei, van 1631 tot aan haar dood in 1663. Links op de achtergrond is de kerk van haar abdij afgebeeld. Hoewel Hildegard van Bingen nooit tot de orde van de cisterciënzers behoorde, draagt ze op dit 17de-eeuwse schilderij het cisterciënzerhabijt. Zij staat onderaan, tweede van rechts, en kijkt zelfzeker naar de toeschouwer. Met haar rechterhand maakt ze een zegenend gebaar.

Het bovenste gedeelte van het schilderij bestaat uit de kruin van de boom, met aan de takken 25 medaillons. In elk medaillon is telkens een cisterciënzerin op een unieke manier afgebeeld. Meerdere van deze dames zijn voorzien van een kenmerkend attribuut dat verband houdt met een belangrijke gebeurtenis uit hun

leven. In de gouden rand van de medaillons staan hun namen vermeld. Bekende figuren zoals Lutgard van Tongeren, Ida van Leuven, Elisabeth van Spalbeek en Juliana van Mont-Cornillon zijn omringd door minder bekende religieuze vrouwen. Al deze dames maken deel uit van de religieuze vrouwenbeweging die eind 12de - begin 13de eeuw ontstond. Zij gingen op zoek naar een eigen manier om religieus te leven, met Christus als inspiratie en voorbeeld. Beatrijs van Nazareth (1200-1268) was een van de sleutelfiguren van deze beweging en staat daarom op de onderste tak rechts, dicht bij de stam afgebeeld. Ze houdt haar handen wijd open. Beatrijs is wellicht nog meer bekend door haar Middelnederlandse traktaat *Van seven manieren van heiliger minnen*, waarin ze in eigen woorden de zeven vormen van de mystieke liefde beschrijft. De houding die ze op het schilderij aanneemt verwijst dan ook naar de mystieke ervaringen die haar leven kenmerkten.

**DE RECEPTIE VAN HILDEGARD VAN BINGEN
TOT DE 18DE EEUW
HANDSCRIFTEN EN VROEGE DRUKKEN**

Gedurende de middeleeuwen werden de visioenen, teksten en brieven van Hildegard van Bingen veelvuldig gekopieerd en verspreid. De 13de-eeuwse compilatie van haar werk door de cisterciënzer Gebeno van Eberbach speelt een belangrijke rol in de overlevingsgeschiedenis. Van bij de aanvang is er een sterke band van het visionaire werk van Hildegard met het oeuvre van Elisabeth van Schönau. Beide auteurs komen dikwijls samen voor in één handschrift of druk. Na de eerste publicatie in Parijs van Hildegards oeuvre in 1513, hebben uitgevers in Keulen en Antwerpen haar werk en een selectie van haar correspondentie in de loop van de 17de en 18de eeuw meermaals gedrukt.

Hildegard van Bingen, brieven aan Philip, tweede abt van de Abdij van Park

Vier brieven, kopieën uit de 17de eeuw, handschrift

Bruikleen, Leuven, Archieven van de Abdij van Park

De Abdij van Park werd gesticht in een periode dat de stad Leuven nog jong was. In 1129 schonk Godfried I 'met de baard' (ca. 1063-1139) zijn jachtdomein voor de oprichting van een abdij. De bisschop van Luik bevestigde de stichting in 1131. De eerste abt Simon (†1142) werd opgevolgd door Philip, onder wiens bestuur de abdij bloeide. Keizer Frederik Barbarossa nam haar onder zijn bescherming en de abdij kreeg in deze periode ook verscheidene pauselijke bevestigingen van statuten en privileges. Abt Philip heeft werken van Hildegard laten kopiëren, onder meer de *Scivias*. Maar hij onderhield ook een briefwisseling met haar en heeft haar persoonlijk ontmoet. De brieven die we kennen dateren uit de periode 1170-1173. De eerste brief is een initiatief van Hildegard; er volgt een antwoord van Philip, vervolgens een tweede brief van Hildegard en een antwoord van de abt. Uit deze briefwisseling blijkt een grote hoogachting die beide correspondenten voor elkaar hadden, en een opmerkelijke wederzijdse spirituele ondersteuning. Het geeft ons een blik op het geestelijke leven van deze 12de-eeuwse gemeenschappen en hun religieuze vurigheid. Zoals blijkt uit een van de brieven van abt Philip aan abdis Hildegard, was de Abdij van

Park aanvankelijk een dubbelklooster, een klooster dat bestond uit een gemeenschap van mannen en een gemeenschap van vrouwen. Hij schrijft immers: *Ora, igitur, mater venerabilis, ora pro me (...) et pro congregatione fratrum et sororum quam habeo regere* (“Bid daarom, eerbiedwaardige moeder, bid voor mij en voor de gemeenschap van broeders en zusters die ik moet besturen”).

De originele 12de-eeuwse brieven van Hildegard aan abt Philip zijn verloren. De kopieën uit de 17de eeuw zijn uiterst waardevolle historische bronnen van deze correspondentie.

Gebeno van Eberbach, Visioenen van S. Hildegard

Prophetia sanctae hildegardis de futuris temporibus quae coeperunt anno domini Millesimo centesimo, ca. 1500, (olim Grootseminarie Mechelen, Codex 42), fol. 1r

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken,
PM0084/Q

De profetieën van Hildegard van Bingen kregen in het begin van de 13de eeuw een belangrijke promotor: rond 1220 schreef de prior van het klooster van de cisterciënzers in Eberbach, Gebeno, de *Pentachronon sive speculum futurorum temporum* (De vijf leeftijden of spiegel van tijden die komen), samengesteld uit verschillende teksten en profetieën van Hildegard (*Scivias, Liber divinorum operum* en haar brieven), en voorzag deze met zijn eigen commentaar.

Over Gebeno zelf bestaat niet veel informatie, maar zijn *Pentagoon*, die door meer dan vijftig manuscripten gekend is, kenmerkt de uitstraling van Hildegard door de eeuwen heen. Verklaringen, interpretaties en meningen over de betekenis van Hildegards teksten waren zelden gebaseerd op de originele geschriften, maar op deze van Gebeno, die beter toegankelijk waren. Voor Gebeno lag de betekenis van het werk van Hildegard in de duiding van de slechte situatie in de Kerk en het geven van de nodige instructies aan de gelovigen in verband met de komst van de Antichrist.

In zijn werk wilde Gebeno de teksten van Hildegard toegankelijk maken voor een groter aantal lezers.

Het handschrift uit de late 15de eeuw behoort tot de Bibliotheek Kardinaal d'Alsace, Grootseminarie Mechelen en bevond zich voordien in de bibliotheek van de Abdij van Bois-Seigneur-Isaac in Braine l'Alleud.

Eerste gedrukte uitgave van Hildegard van Bingen, Parijs, 1513

Jacobus Faber Stapulensis, *Liber trium virorum & trium spiritualium virginum [...]*, Paris : Henri Estienne, 1513

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken, P 248.213/F°

De eerste gedrukte uitgave van de *Scivias* van Hildegard van Bingen werd gerealiseerd door Jacques Lefèvre d'Étaples of Jacobus Faber Stapulensis (ca. 1455-1536). Jacques Lefèvre d'Étaples was een Frans theoloog en humanist. Hij was in Parijs professor aan het Collège du Cardinal-Lemoine. Na een reis naar Italië werkte hij op Aristoteles en gaf ook als eerste mystieke geschriften uit de vroege middeleeuwen uit. Dit verzamelwerk met teksten van zes mystici publiceerde hij bij de gerenommeerde Parijse uitgever Henri Estienne of Henricus Stephanus in 1513. Op de titelpagina van deze zeldzame uitgave staan de figuren van de zes auteurs in de uitgave (houtsnedes). Als eerste Hermas (*Hermae Liber Unus*), hieronder Ugenius (*Uguetini Liber unus*), Robertus (*F. Roberti Libri duo*), de *Scivias* van Hildegard (*Hildegardis Scivias Libri Tres*), gevolgd door Elisabeth van Schönau (*Elizabeth virginis Libri sex*), en tenslotte het werk van Mechtildis van Hefta (*Mechtildis virg[ini] Libri Qui[n]que*).

Uitgave van de briefwisseling van Hildegard, Keulen, 1566

***Sanctae Hildegardis abbatissae [...] Epistolarvm liber [...]*, Köln: Johann Quentel & Iohannis Quentel & Gerwin Calenium, 1566**

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken,
P248.612.1/Q° HILD Epis 1566

Dit is de oudste druk van de brieven van Hildegard, daterend van 1566, waarvan de Maurits Sabbebibliotheek enkele exemplaren bezit. Deze Keulse druk werd verzorgd door de Antwerpse kanunnik Justus Blankwalt (†1600) op basis van de Riesen-codex. Het is een manuscript dat in het klooster van Rupertsberg ontstaan is. In de periode 1177-1180 heeft Wibert of Guibert van Gembloux (ca. 1124-1214) brieven van Hildegard te Rupertsberg in deze codex verzameld. Blankwalt vermeldt uitdrukkelijk dat hij dit manuscript gebruikt heeft. Toch heeft hij niet alles opgenomen, maar een selectie gemaakt van 78 brieven, zowel brieven gericht aan Hildegard als de brieven met haar antwoorden. Deze oudste druk is de basis voor een latere druk uit 1677 te Lyon in de reeks *Bibliotheca Patrum Lugdunensis* (deel XXIII). Later zijn nog andere brieven van Hildegard gepubliceerd, o.a. door de twee geleerde Mauristen Edmond Martène (1654-1739) en Ursin Durand (1682-1771). Die werden vervolgens allen opgenomen in de *Patrologia Latina*, dl. 197, 145A-382C: een corpus van 145 brieven. Later onderzoek heeft nog veel meer aan

het licht doen komen, en de huidige wetenschappelijke editie in de reeks *Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* (dl. 91A-91B) telt bijna vierhonderd brieven. Opmerkelijk is dat in deze oudste druk uit 1566 de brieven niet chronologisch geordend zijn, maar volgens geadresseerden: eerst pausen (Eugenius, Anastasius, Adrianus, Alexander), vervolgens aartsbisschoppen en bisschoppen, keizers, abten... Een bijzondere plaats nemen de langere brieven in, gericht aan groepen, zoals de brief aan de kerkelijke overheden van Mainz betreffende het interdict dat de abt van Disibodenberg over Hildegards gemeenschap had uitgesproken, of de brief aan de monniken van Villers, die haar een reeks van theologische vragen hadden voorgelegd.

8.1

Hildegard – Briefwisseling met Villers, blz. 206-207

Een interessante maar weinig bestudeerde tekst is de brief met de vragen die de monniken van Villers stelden aan Hildegard, en haar antwoorden daarop. Deze brief is er gekomen door bemiddeling van Wibert van Gembloux (ca. 1124-1214). Deze monnik heeft een bewogen leven gehad: hij was na de brand van zijn abdij te Gembloux een tijdlang secretaris van Hildegard te Rupertsberg (in 1177-1179), verbleef na de dood van Hildegard nog een jaar in Bingen, begaf zich daarna als pelgrim naar het graf van de heilige Martinus van Tours, en werd in 1188 verkozen tot abt van Florennes. Zijn eerste contact met Hildegard

dateert van 1175. Hij was zelf met Hildegard in contact getreden nadat hij over haar gehoord had, en verbleef in 1175 enkele dagen in Rupertsberg. Teruggekeerd van deze eerste kennismaking had hij over haar verteld aan vrienden in de cisterciënzerabdij van Villers, die hem daarop een lijst met vragen gaven, die hij aan Hildegard moest overmaken. Hildegard antwoordde echter niet onmiddellijk en liet weten dat ze er af en toe aan zou werken. Intussen zond ze aan de monniken van Villers het manuscript (nu de Dendermonde Codex). Hildegards antwoorden op de vragen van de monniken kwamen slechts stapsgewijs. Het is opmerkelijk dat de monniken hun vragen – die grotendeels te maken hebben met moeilijke passages uit de Bijbel – voorlegden aan Hildegard, en niet aan een bekende magister uit een van de toenmalige scholen. En het is even opmerkelijk dat Hildegard op de vragen is ingegaan. Voor zover we weten is zij de enige vrouw uit haar tijd die dit gedaan heeft voor een mannengemeenschap. Haar exegetische van de betreffende Bijbelpassages is bovendien opvallend coherent met andere passages uit haar werk.

8.2

Hildegard – Briefwisseling met keizer Frederik, blz. 64-65

Uit de briefwisseling van Hildegard blijkt dat ze in contact stond met vele hooggeplaatste personen. Ze correspondeerde zelfs met keizers, zoals Koenraad III (1093-1152) en zijn opvolger keizer Frederik I (ca. 1122-1190), bijgenaamd Barbarossa. Frederik wordt door historici vaak aanzien als de belangrijkste middeleeuwse keizer van het Heilige Roomse Rijk, vanwege zijn uitzonderlijke bestuurscapaciteiten en zijn politiek doorzicht. In zijn brief aan Hildegard maakt Frederik een verwijzing naar een gesprek dat hij met haar heeft gevoerd, toen ze elkaar in 1154 in het keizerlijke paleis te Ingelheim ontmoet hadden. Hij spreekt haar aan met “uwe heiligheid” (*notum facimus sanctitati tuae...*), wat van grote hoogachting getuigt. In Hildegards eerste brief (kort na de koningskeuze in 1152) is ze hoopvol dat de nieuwe vorst een vredestichter zal zijn, maar zonder aarzelen wijst ze hem er toch op dat hij rekenschap zal moeten afleggen aan de hoogste Koning, God. In de brieven van Hildegard aan keizer Frederik die ons overgeleverd zijn, spreekt ze de vorst geleidelijk kritischer aan. Aanleiding hiertoe was de afzetting van de aartsbisschop van Mainz door de keizer. Deze ernstige inmenging in kerkelijke aangelegenheden (wat sinds het Concordaat van Worms niet meer gebruikelijk was) keurt ze af. De toon van de keizer blijft echter getuigen van hoogachting.

8.3

Hildegard – Briefwisseling met Elisabeth van Schönau, blz. 114-115

Biografische informatie over Elisabeth van Schönau, haar visioenen en haar relatie met Hildegard is te vinden in notitie 1 over het *Liber viarum Dei*. Deze briefwisseling toont aan dat de twee vrouwen actief contact onderhielden, en dat Elisabeth Hildegard als een autoriteit en een bron van geestelijke troost beschouwde. In deze brieven richt Elisabeth zich tot Hildegard om haar troost te vragen, omdat sommige mensen haar visioenen in twijfel hadden getrokken en kwaadwillige geruchten over haar verspreid. Sommigen hadden zich zelfs afgevraagd of de engel die haar visioenen openbaarde geen boze geest zou kunnen zijn. Hildegard stelt Elisabeth gerust door te vertellen over haar eigen vrees en lijden. Ze schrijft dat terwijl sommigen gezegend zijn met de openbaring van de goddelijke mysteries, anderen dat nooit zullen aanvaarden. De impliciete boodschap is dat ondanks de tegenstand die ze ervaren, zowel de visioenen van Elisabeth als die van Hildegard zelf door God geopenbaard zijn.

8.4

Hildegard – Briefwisseling met Bernardus van Clairvaux, blz. 70-71

Bernardus van Clairvaux (1090-1153) is een van de bekendste mystieke auteurs uit de hele christelijke

traditie. Hij werd lid van de jonge abdij van Cîteaux, die de Regel van Benedictus strenger wilde toepassen, en werd later zelf abt van de abdij van Clairvaux. Bernardus heeft in grote mate de spiritualiteit van de cisterciënzerorde bepaald en ondersteunde de stichting van tal van nieuwe cisterciënzerkloosters, waaronder Villers. De abdij van Villers werd gesticht in 1146 door twaalf monniken van de abdij van Clairvaux. Bernardus was niet alleen een actieve abt en auteur, maar tijdens zijn leven werd hij ook beschouwd als de grootste geestelijke autoriteit in het westerse christendom. Net als Hildegard adviseerde hij pausen en keizers. Zijn bekendste werken zijn *De diligendo Deo* ("God liefhebben") en een reeks van meer dan tachtig *Preken over het Hooglied*. Deze teksten werden bijzonder populair en invloedrijk. De oudst bewaarde brief die we hebben van de hand van Hildegard, geschreven omstreeks 1146, was aan Bernardus gericht. Hildegard neemt een heel bescheiden houding aan tegenover Bernardus en zijn groot theologisch gezag. Ze noemt hem een arend die rechtstreeks in de zon kan kijken (een verwijzing naar zijn reputatie als mysticus), en ze vraagt zijn goedkeuring om haar visioenen neer te schrijven en te verspreiden. Het antwoord van Bernardus is relatief kort, maar hij bevestigt dat Hildegards visioenen van God komen, door de genade. Met de goedkeuring van een van de beroemdste theologen in Europa kon Hildegard aan haar illustere schrijfcarrière beginnen en haar eigen reputatie als *Prophetessa Teutonica* en de 'Sybille van de Rijn' vestigen. Zowel Hildegard als Bernardus hebben de eretitel van kerkleeraar ontvangen.

Uitgave van de visioenen van Hildegard en Elisabeth, Keulen, 1628

***Revelationes SS. Virginum Hildegardis & Elizabethae Schoenaugiensis Ordinis S. Benedicti in Martyrologium Romanum relatarum [...]*, Köln: Anton Botzer (Erven), 1628, titelpagina**

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken, Q° 73 P BIRG 1628

Dit is een herdruk van de eerste gedrukte editie van de *Scivias* van Hildegard van Bingen en de visioenenboeken van Elisabeth van Schönau. De oorspronkelijke editie werd verzorgd door Jacobus Faber en gedrukt in Parijs in 1513. Zoals het hierna beschreven boek van Henriquez, toont deze herdruk aan dat er in de 17de eeuw een actieve interesse leefde voor vrouwelijke mystieke auteurs uit vroegere eeuwen. Ook zien we hier duidelijk dat Hildegard en Elisabeth rechtstreeks met elkaar geassocieerd worden. In het schilderij van de cisterciënzerstamboom (zie nr. 4), dat van enkele jaren later dateert, zien we deze twee abdissen ook naast elkaar staan. Het eerste deel van dit volume bestaat uit een editie van de visioenen van de heilige Birgitta van Zweden (1303-1373) en het levensverhaal van een van haar dochters, de heilige Catharina. Bij dezelfde Keulse drukker zijn in deze periode ook andere belangrijke werken over mystieke theologie uitgegeven. In 1640 verscheen bijvoorbeeld de *Theologia mystica clavis* van de Nederlandse jezuïet Maximilianus Sandaeus (van der Sandt). Het is een

verklarend lexicon van termen die vaak in een specifieke betekenis gebruikt werden door oudere mystieke auteurs, maar die in zijn tijd vaak mis begrepen werden.

10

Henriquez, Vijf wijze maagden, Antwerpen, 1630

Chrysostomus Henriquez, *Qvinque prvdentes virgines*, Antwerpen, Cnobbaert, Jan, 1630, titelpagina

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken, 235.383 HENR Quin

Dit zeldzame boek bevat de *vitae* van vijf cisterciënzerinnen (vijf 'wijze maagden' genoemd, naar de parabel van de wijze en de dwaze maagden, cf. Mt. 25,1-13), namelijk Beatrijs van Nazareth, Aleydis van Schaarbeek, Ida van Nijvel, Ida van Leuven en Ida van Gorsleeuw. De editor, Chrysostomus Henriquez (1594-1632), was cisterciënzermonnik van het klooster van Santa Maria de Huerta (Spanje). Zijn ouders waren werkzaam aan het hof van aartshertog Albrecht te Brussel, en na zijn priesterwijding werd hij door de aartshertog gevraagd naar de Lage Landen te komen. Hij verbleef lange tijd in verschillende abdijen (o.a. te Villers), en verzamelde er in de bibliotheken uit oude manuscripten informatie voor de geschiedenis van zijn orde. Hij stierf in 1632 te Leuven, in het college van Aulne (in de Naamsestraat; vandaag

gekend als het Amerikaans College). Chrysostomus Henriquez heeft een veertigtal boeken gepubliceerd over de geschiedenis van zijn orde. Ook al is deze editie van de vijf *vitae* zeker niet feilloos volgens de hedendaagse principes – Henriquez heeft de teksten af en toe aangepast volgens de smaak en theologie van zijn tijd –, toch is het een opmerkelijk getuigenis van de 17de-eeuwse interesse voor de spiritualiteit van de 13de-eeuwse *mulieres religiosae* uit het prinsbisdom Luik. Het contact met deze oudere bronnen was in de 17de eeuw duidelijk niet verbroken. Deze 13de-eeuwse *vitae* geven een scherpzinnig beeld van de mystieke spiritualiteit van deze vrouwen. In deze editie worden de auteurs van de *vitae* niet vermeld. Sommigen zijn tot op heden onbekend, zoals die van de *Vita Beatricis*. Van de *vita* van Ida van Nijvel weten we intussen dat de auteur Goswin van Bossut is, cantor van de abdij van Villers, die ook *vitae* schreef van twee mystieke broeders uit Villers (Arnulf en Abundus) en officies en hymnen componeerde voor de liturgie van Arnulf en van Maria van Oignies.

Benedictus van Haefden, *S. Benedictus illustratus*, Antwerpen, 1644

Benedictus van Haefden, *S. Benedictvs illvstratvs sive Disquisitionvm monasticarvm Libri XII*, Antwerpen: Petrus Bellerus III, 1644

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken, P248.616.1/F° HAEF Bene

De *S. Benedictus illustratus, Disquisitionum monasticarum* van Benedictus van Haefden (1588-1648) is een verzameling van geestelijke lezingen over het leven en de leer van de heilige Benedictus. De prestigieuze gegraveerde titelpagina is ontworpen door de Antwerpse schilder en ontwerper Abraham van Diepenbeek (1596-1675) en uitgegeven in 1644. Op de gegraveerde titelpagina staat Benedictus op een sokkel, omringd door geestelijken, priesters en bisschoppen die belangrijk zijn voor de benedictijnenorde. Hildegard van Bingen staat op deze barokke gravure als enige benedictijnernon afgebeeld rechts van de sokkel van Benedictus. De gravure toont figuren die een rol spelen in de benedictijnenhistoriografie, aan de linkerzijde van de sokkel ook Sint-Rupertus.

Benedictus van Haefden was proost (plaatsvervangend abt) van de abdij van Affligem van 1619 tot 1648. Deze Utrechtenaar studeerde filosofie en theologie aan de universiteit van Leuven. Hij onderbrak zijn theologische studies om in te treden in de abdij van

Affligem (1609). Na zijn wijding in 1613 keerde hij terug naar Leuven om zijn theologiestudies te voltooien. De *S. Benedictus illustratus*, uitgeven in 1644, is een van zijn belangrijkste werken, waarin Hildegard verschillende malen voorkomt. Van Haefthen droeg zijn groot werk van meer dan 1190 bladzijden op aan aartsbisschop Jacobus Boonen, die in Mechelen resideerde.

Uitgave van een profetie van Hildegard tegen ketterij, 1791

Extract uyt de profetie van de H. Hildegardis abdisse, getrokken uyt Bzovius, in den 15 tomus van zyne Kerkelyke historie op't jaer 1415, betrekkelijk tot deze tydsomstandigheden, S.l.: s.n., 1791

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken,
17 K 18

Dit 18de-eeuwse drukwerkje van slechts vier bladzijden bevat een van de profetieën van Hildegard. Het titelblad verwijst naar de publicatie van de Poolse dominicaan Abraham Bzovius (1567-1637). Bzovius' belangrijkste werk is de voortzetting van de *Historia ecclesiastica* van Cesar Baronius (1538-1607), gedrukt tussen 1616 en 1672 in Keulen en Rome.

De profetie van Hildegard verwijst naar een tijd van hevige beroering en verleiding, ze waarschuwt voor vleiers en pluimstrijkers, nijd, schijnheiligheid en kwaadsprekerij. Ze eindigt deze profetie met: *Gaat leraars van de zonden en verwarring, vaders van de verdorvenheid, kinderen van de boosheid, wij willen uw wegen niet meer volgen, noch naar uw lering luisteren*. Deze passages verwijzen naar de strijd van Hildegard tegen de ketterij, in het bijzondere tegen de katharen.

Het jaar waar Bzovius naar verwijst is 1415, het jaar waarin het Concilie van Konstanz (1414-1418) een einde maakte aan het Westers Schisma, maar ook Jan Hus als ketter veroordeelde en op de brandstapel liet brengen. De profetieën van Hildegard bleven dus in gebruik tegen nieuwe vormen van ketterij. Opmerkelijk is dat deze profetie van Hildegard in het jaar 1791 in het Nederlands werd vertaald. Dit was een periode waarin met pamfletten werd gewaarschuwd voor de gevaren van het goddeloze revolutionaire denken dat in Frankrijk werd gepropageerd. Ook in deze stellingname past de 12de-eeuwse profetie perfect.

DE DENDERMONDE CODIX
VIJF ABDIEN, VIJF BEWAARPLAATSEN
(12DE – 20STE EEUW)

Het handschrift van Hildegard reisde tussen de 12de en de 19de eeuw naar vijf belangrijke abdijsbibliotheken. Vanuit het scriptorium van de cisterciënzerabdij in Rupertsberg (nabij Bingen-am-Rhein) werd het handschrift naar de abdij van Villers in Brabant gestuurd. De rol van de abdij van Gembloux, waar Hildegards laatste secretaris vandaan kwam, is betekenisvol. Vanuit de abdij van Affligem, met een prachtige bibliotheek in de 18de eeuw, werd het handschrift tijdens de troebelen van de Franse Revolutie naar Dendermonde overgebracht, waar de Sint-Pieters- en Paulusabdij in 1838 werd opgericht. De vijf abdijen hebben allen een zeer relevante rol gespeeld in de cultuurgeschiedenis in West-Europa.

Benedictijnenabdij van Rupertsberg, Bingen-am-Rhein

**Daniel Meissner, *Thesaurus Philopoliticus*,
Frankfurt, 1623-1625, reproductie**

In de benedictijnenabdij van Rupertsberg, vlakbij Bingen-am-Rhein, werd de Dendermonde Codex omstreeks 1176 geschreven. Hildegard verliet in 1150 het Disibodenbergklooster met twintig zusters om de abdij van Rupertsberg te stichten op de begraafplaats van de heilige Rupertus (650-718). De Rupertsberg had door de verkeersaders aan de Rijn en de Nahe een gunstige ligging. Nadat eerst een oude kapel als kloosterkerk diende, ontstond geleidelijk aan een nieuw kloostercomplex. De kloosterkerk werd in 1152 door aartsbisschop Hendrik van Mainz geconsacreerd. De kerk was 30 m lang en had een breedte van 7 m voor de middenbeuk en 4,35 m voor de zijbeuken. Er was een crypte onder het koor met het graf van de Heilige Rupertus en zijn moeder. Later werd het graf van Hildegard er ook ondergebracht. Haar belangrijkste werken ontstonden in Rupertsberg. In het scriptorium van het klooster werden ze gekopieerd, waarna ze verspreid werden. Vermoedelijk stuurde Hildegard de codex in november 1176 naar Brabant. Met de dood van Hildegard verloor het klooster aan belang. Het werd door de Zweden tijdens de Dertigjarige Oorlog (1632) verwoest en later nooit meer herbouwd.

Cisterciënzerabdij van Villers

Antonius Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Brussel: Philippe Vleugart, 1659

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken,
P Plano 138 SAND Chor

De Dendermonde Codex werd omstreeks 1176 vanuit de abdij van Rupertsberg naar de cisterciënzerabdij van Villers in Brabant gestuurd. Getuige in de codex is op de laatste folio een ex libris van de abdij: *Lib. sce Mar[ie de] Villari*. De Dendermonde Codex is in de literatuur ook gekend als de Villarensis Codex.

De abdij van Villers is een dochterabdij van Clairvaux. Ze kende een bloeiperiode in de 12de eeuw. De monniken waren in correspondentie met Hildegard in verband met theologische vraagstukken. Ook verbleef een monnik van Villers een tijdje in Rupertsberg om Hildegard te volgen. De abdij van Villers was welstellend: ze bezat op het einde van de 13de eeuw in totaal 10.000 hectaren eigendom, van op het huidige grondgebied van de provincies Antwerpen tot Namen. De bibliotheek was uitzonderlijk groot. Volgens de catalogus uit 1309 telde ze 455 volumes. Villers werd meerdere keren vernietigd en geplunderd en is nu nog slechts een ruïne.

De prent in Sanderus' werk geeft de toestand in het midden van de 17de eeuw weer. Er worden drie standpunten voorgesteld. Het grootste standpunt laat de volledige abdij zien met de belangrijkste elementen op

het middenplan, en de minder belangrijke op de achtergrond. De legende onderaan helpt de toeschouwer om de verschillende gebouwen te identificeren, zoals de kerk (nummer 1) en de bibliotheek (nummer 5). De gravure werd gemaakt door Jan Baptist Berterham, een Brusselse prentenmaker en illustrator, werkzaam op het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw.

Benedictijnenabdij van Gembloux

Antonius Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, 's-Gravenhage: Christiaan van Lom, 1726-1727

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken, P949.385/F° SAND Chor

Wibert of Guibertus van Gembloux (1124-1213) speelde een belangrijke rol in het leven van Hildegard. Deze monnik uit de abdij van Gembloux correspondeerde met Hildegard en na het overlijden van haar secretaris reisde hij naar Rupertsberg en nam hij deze taak op zich tot 1179. Hij bleef de secretaris van Hildegard de laatste jaren van haar leven. Wibert bleef nog tot in 1180 in Rupertsberg, waar hij verder werkte aan haar *Vita*. De *Vita Sanctae Hildegardis* heeft vier auteurs: Hildegard zelf, Gottfried van Disibodenberg, Theodoric van Echternach, Wibert van Gembloux. Een bijna volledig gewiste inscriptie bovenaan folio 1r van de Dendermode Codex doet vermoeden dat het manuscript na Villers ook in de abdij van Gembloux werd bewaard. In een 17de-eeuwse hand (?) staat mogelijk: *Liber monasterii Gemblacensis*. Verder onderzoek zal hierover meer duidelijkheid geven.

De abdij van Gembloux werd rond 940 gesticht door Wicbertus van Gembloux (882-962). Een eeuw later werd ze heropgebouwd door abt Olbert (1018-1048), die de abdij omvormde tot een spiritueel, artistiek en

intellectueel centrum. De abdij van Gembloux werd in heel Europa gezien als een gereputeerde school voor kopiisten en geleerden. De abdij heeft verschillende branden doorstaan, in 1136, 1157 en 1185. Wibert werd abt van Gembloux in 1194 en werkte tien jaar lang aan het spirituele en materiële herstel van zijn klooster, zonder zijn doel ooit te bereiken. Hij ging in 1204 in ballingschap in een klooster in Florennes, waar hij overleed. Het klooster van Gembloux ging door de perikelen van eeuwen en revoluties heen tot het op 6 augustus 1678 door een brand volledig werd vernietigd. Nadien werd de abdij in 1762-1779 herbouwd, maar in de nasleep van de Franse Revolutie werd ze voorgoed verlaten (1796).

Benedictijnenabdij van Affligem

Antonius Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Brussel: Philippe Vleugart, 1659

Maurits Sabbebibliotheek, KU Leuven Bibliotheken,
P Plano 112 SAND Chor

In de 18de eeuw bevond de Dendermonde Codex zich in de benedictijnenabdij van Affligem, een uiterst belangrijke abdij met een indrukwekkende bibliotheek. In deze periode kreeg het handschrift een nieuwe donkerbruine lederen band met op de rug de titel in goudopdruk: M.S. OPERA HILDEGARDIS VIRGINIS. Op de eerste folio staat ook de (gedeeltelijk uitgewiste) ex libris van de abdij, geschreven door Beda Regaus. De gemeenschap van Affligem werd op 28 juni 1062 opgericht dankzij de paltsgraaf Herman II van Lotharingen (1049-1085). Hij gaf toestemming aan zes heremieten om op zijn domein in Affligem een gemeenschap te stichten. In 1084 schonk hij in Rome zijn eigendom voor de oprichting van een abdij. De ceremoniële inwijding en de bisschoppelijke inwijdingsoorkonde van de abdij dateren van 1086. De abdij kende een grote expansie in de 11de en 12de eeuw. Ze ontsnapte echter niet aan oorlogsgeweld. In de 14de eeuw werd ze tweemaal verwoest tijdens de Brabantse Successieoorlog (1356-1357). In 1580 werd ze in brand gestoken door de troepen van Willem van Oranje. Hierna kende de abdij opnieuw een bloei onder Benedictus van Haefthen (1588-1648), maar op het eind van de 17de eeuw werd ze nogmaals

getroffen, dit keer door de legers van Lodewijk XIV. Hierna herleefde het complex dankzij het werk van de beroemde architect Laurent-Benoît Dewez (1731-1812). Tijdens de Franse Revolutie werden de monniken uit hun abdij verdreven en werden de gebouwen en bezettingen aangeslagen en verkocht. De meeste gebouwen werden vernietigd. De gemeenschap verhuisde aanvankelijk naar Dendermonde en nam de codex mee. Vanaf 1870 werd het kloosterleven van Affligem nieuw leven ingeblazen, maar het handschrift bleef in Dendermonde.

De kapucijnenkerk in Dendermonde

Schilderij, eerste helft 19de eeuw, olieverf op canvas

Bruikleen Dendermonde, Sint-Pieters- en Paulusabdij

Bij de aankomst van de Affligemse monniken in Dendermonde in 1837 werd de codex van Hildegard meegebracht naar de kapucijnenkerk door de stichter van de abdij, Dom Veremundus D'haens (1771-1846). De voormalige kapucijnenkerk in Dendermonde was gelegen aan de Vlasmarkt (de Koornaard). Aanpalend was het klooster van de zwartzusters, die rechtstreekse toegang tot de kerk hadden. De plek waar de kerk (en het klooster van de zwartzusters) zich bevond kende een lange geschiedenis, teruggaand tot het vroegere Prinsenhof. Ooit was dit gebouw (zo werd aangenomen) de thuis van de heren van Dendermonde. In 1596 kocht de gouverneur van Dendermonde en vurig voorstander van de kapucijnen, Domingo de Idiaquez, de noordelijke vleugel en de aanpalende gronden van het Prinsenhof op en schonk ze aan de paters kapucijnen. Deze hadden zich voordien gevestigd in een voormalige brouwerij in de stad. Kort na de schenking ging de bouw van een nieuwe kloosterkerk van start. Drie jaar later werd ze ingewijd. Rond 1626-1629 werden nieuwe kloostergebouwen en een nieuwe kerk (de Sint-Franciscuskerk) opgericht op basis van de plannen van Benignus van Amersfoort. De kerk was eenbeukig, met twee aangebouwde zijkapellen en een

smal koor (twee traveeën breed). Het geheel was opgetrokken in natuursteen, zandsteen en baksteen. In 1797 werd het kapucijnenklooster, net als het klooster van de zwartzusters, onder het Franse regime opgeheven. Onder Hollands bewind, in 1815, kreeg men toestemming om op de locatie, die ondertussen leegstond, een openbare bidplaats in te richten onder leiding van een kapelaan. Dom Veremundus D'haens besloot in 1837 het leegstaande kapucijnenklooster aan te kopen om hier de benedictijnen te huisvesten. Net als de kapucijnen en de zwartzusters waren ook de benedictijnen tijdens het Franse bewind verdreven. Een tijdlang verbleven zij in het kasteel van Overham, vlakbij Aalst, van waaruit zij zich in 1798 verspreidden. In 1841 werd de orde van de benedictijnen bij decreet van de Heilige Stoel en met toestemming van de bisschop van Gent hersteld als de Abdij van Affligem in Dendermonde. De gemeenschap telde op dat moment acht leden. Bij het begin van de 20ste eeuw, in 1901-1902, werd de voormalige kapucijnenkerk echter vervangen door een nieuwe, grotere kerk in neogotische stijl, naar het ontwerp van Auguste Van Assche.

Tweedelige 18de-eeuwse catalogus van de bibliotheek van de abdij van Affligem

18.1

Bibliotheekcatalogus van de abdij van Affligem, Volume 1

Vermelding van *Sanctae Hildegardis abbatissae, Epistolarvm liber*

Beda Regaus en Bernardus De Coster, handschrift, 1782

Bruikleen Dendermonde, Sint-Pieters- en Paulusabdij

In de 12de eeuw was er al een belangrijke bibliotheek in de abdij van Affligem. Onder proost Benedictus van Haefden (1588-1648) kwam er een nieuwe bibliotheek tot stand met ca. 2000 banden. Twee eeuwen later was een van de eerste taken van de jonge Beda Regaus (1718-1808) bij zijn aanstelling als bibliothecaris in de abdij in 1746, het ordenen van het archief en het opstellen van een nieuwe bibliotheekcatalogus. De tweedelige catalogus dateert van 1782, toen Regaus zelf proost van de abdij was, en is geschreven door de bibliothecaris Bernardus De Coster (*Index Bibliothecae Hallflighemsis*). De handgeschreven catalogus geeft een beeld van de zeer rijke bibliotheekcollectie van de Affligemse abdij in de 18de eeuw en bevat de werken van Benedictus, kerk-

vaders, Aristoteles, medische en botanische werken. De monniken werden aangemoedigd om de bibliotheek te gebruiken.

De catalogus is alfabetisch opgesteld per auteur, maar vermeldt het handschrift van Hildegard van Bingen niet. Hij vermeldt wel de Keulse druk uit 1566, *Sanctae Hildegardis abbatissae, Epistolarum liber*, die onder Hildegard ingeschreven staat (nr. 16.2, onderaan). Vier exemplaren van Hildegards *Epistolarum liber* uit 1566 zijn te zien op deze tentoonstelling (zie nr. 8). In de inleiding van Regaus is het duidelijk dat niet alle boeken in de bibliotheek aanwezig waren en door de monniken geconsulteerd konden worden. Zo kreeg het werk van Abaelardus een asterisk * omdat het verboden was. De werken die op de Index van verboden boeken stonden, werden in een kist bewaard. Het 12de-eeuwse handschrift van Hildegard werd niet in de lijst opgenomen, omdat het manuscript in het archief werd bewaard, samen met de handgeschreven documenten.

18.2

Bibliotheekcatalogus van de abdij van Affligem, Volume 2: titelpagina

Beda Regaus en Bernardus De Coster, hand- schrift, 1782

Bruikleen Dendermonde, Sint-Pieters- en Paulusabdij

In zijn introductie geeft Regaus richtlijnen aan de monniken om de bibliotheek goed te gebruiken. Het bibliotheekbezit is onderverdeeld in vier groepen: Theologie, Rechtspraak, Filosofie en Geschiedenis, volgens de bibliografische richtlijnen van Guillaume-François De Bure, gepubliceerd in Parijs in 1762-1767. De tweedelige catalogus van 1782 vermeldt ca. 4600 banden. De titelpagina van de catalogus is een recuperatie van de gegraveerde titelpagina van de uitgave van Benedictus van Haeften, *S. Benedictus illustratus*, Antwerpen, 1644 (zie ook nr. 10). Het etiket in de sokkel van de gegraveerde titelpagina is in de twee bibliotheekcatalogi weggesneden en vervangen door een handgeschreven citaat uit de regel van Benedictus: *Accipiant Omnes Singulos Codices Bibliothecae Reg. Cap. 48.* ("Allen ontvangen een boek uit de bibliotheek"). De monniken worden aangemaand de boeken netjes te bewaren, niet te beschadigen, niet mee te nemen, geen aantekeningen te maken in de tekst en ook geen verbeteringen of commentaren toe te voegen. Regaus schrijft expliciet dat alle dergelijke schrijfsels de boeken beschadigen.

HILDEGARD VAN BINGEN IN DE 19DE EN DE 20STE EEUW

In de 19de eeuw bleef de theologische of kerk-historische context de belangrijkste focus van de publicaties in verband met Hildegard van Bingen. De edities door J. P. Migne (*Sanctae Hildegardis Abbatissae Opera Omnia*, Paris) in 1855 en door J. B. Pitra (*Analecta Sanctae Hildegardis Opera. Analecta Sacra*, Monte Cassino) in 1882 zijn bijzonder betekenisvol. In het begin van de 20ste eeuw groeide de interesse voor de figuur van Hildegard, voornamelijk haar muzikaal werk kreeg veel aandacht. Bij het brede publiek groeit de belangstelling voor haar teksten over medische therapieën. Hildegard wordt gezien als een *homo universalis* avant-la-lettre. Ze werd gewaardeerd voor haar uitzonderlijk levensverhaal, als een vrouw die in de 12de eeuw haar visies kon bekendmaken en een vrij invloedrijke figuur werd in een politiek, religieus en maatschappelijk Europees netwerk. In de tweede helft van de 20ste eeuw werd ze een voorbeeld voor de emancipatiestromingen en *New Age*. Het laatste deel van de tentoonstelling illustreert haar veelzijdigheid aan de hand van recentere publicaties. Deze tonen haar betekenis en de wijze waarop Hildegard werd afgebeeld en gewaardeerd.

De *Symphonia* van Hildegard

De muziek van Hildegard werd herontdekt in het begin van de 20ste eeuw. Haar *Symphonia* werd in Duitsland gepubliceerd op basis van de Riesencodex, het grote 12de-eeuwse handschrift bewaard in Wiesbaden (Hessische Landesbibliothek, Hs. 2). Overkoepelende studies over Hildegardes muzikale oeuvre werden in de jaren zestig uitgegeven door Peter Dronke (*The Compositions of Hildegard of Bingen's Symphoniae*, 1967-1970). De Dendermonde Codex was minder toegankelijk voor onderzoekers. De eerste facsimile van de Dendermondse *Symphonia* werd in 1991 uitgegeven in Peer, met een introductie door Peter van Poucke (Alamire).

Joseph Gmelch. *Die Kompositionen der heil. Hildegard. Nach den großen Hildegardkodex in Wiesbaden*. Düsseldorf: Druck und Verlag von L. Schwann, 1913

M. David-Windstoßer en Hugo Lang. *Carmina Sanctae Hildegardis. Die Lieder der hl. Hildegard von Bingen*. München: Verlag Carl Aug. Seyfried & Comp, 1928

Zwölf Ausgewählte Lieder der Hl. Hildegard. Nach den Originalkompositionen und dem lateinischen Urtext übertragen aus dem Wiesbadener Hildegardis-Kodex (12. Jahrhundert). Düsseldorf, 1929

Peter van Poucke. *Hildegard van Bingen, Symphonia harmoniae caelestium revelationum, Dendermonde, Sint-Pieters- en Paulusabdij, Cod. 9, Facsimile Series: I/A.8* Alamire, Peer, 1991

De *Scivias* van Hildegard

De *Scivias* was Hildegards eerste werk en werd geschreven tussen 1141 en 1151. Het beschrijft zesentwintig mystieke visioenen en is versierd met vijfendertig miniaturen. De titel *Scivias* is een afkorting voor *Sci vias Domini* en betekent “leer de wegen van de Heer kennen”. Tijdens haar leven was de *Scivias* haar bekendste werk. Het werd door Elisabeth van Schönau als inspiratiebron gebruikt voor haar *Liber viarum Dei*.

De publicaties in de toonkast tonen reproducties van miniaturen uit de *Scivias*. Het originele verluchte handschrift dat in Rupertsberg tot stand kwam, ging verloren in de Tweede Wereldoorlog.

Henri Boelaars. *Commentaar op de miniaturen in Scivias van Hildegardis van Bingen*. Katwijk: Servire, 1986

Christine Büchner. *Hildegard von Bingen: eine Lebensgeschichte*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2009

Geschaut im Lebendigen Licht. Die Miniaturen des Liber Scivias der Hildegard von Bingen. Beuron: Beuroner Kunstverlag, 2011

Henri Étienne. *Scivias ou les trois livres des visions et révélations*. 3 dln. Paris: Chamonal, 1909

Hildegard als ziener

De 12de-eeuwse miniaturen die de *Scivias* illustreren zijn uitgevoerd met levendige kleuren en vormen. Ze werden iconische afbeeldingen en zijn veelvuldig gereproduceerd in publicaties over theologie, mystiek, geloof en spiritualiteit. De miniaturist die in opdracht van Hildegard werkte, gebruikte goud en heldere kleuren om dit luxehandschrift te realiseren. In de frontispice is Hildegard als ziener afgebeeld, ze wordt door het goddelijk licht getroffen en krijgt inzicht in de wereld. Het visioen is afgebeeld via lijnen of golven die vanuit de hemel tot Hildegard komen. Ze is vergezeld van haar secretaris (Volmar).

Der Heiligen Hildegard von Bingen Wisse die Wege. Scivias. Nach dem Urtext des Wiesbadener kleinen Hildegardiskodex. Berlin: Sankt Augustinus Verlag, 1928

Heinrich Schipperges. *Hildegard von Bingen. Ein Zeichen für unsere Zeit.* Frankfurt am Main: Knecht, 1981

Johannes Braun. *Die Heilige Hildegard, Äbtissin von Rupertsberg (1098-1179).* Wiesbaden: Rauch, 1929

Charlotte Kerner. *Alle Schönheit des Himmels. Die Lebensgeschichte der Hildegard von Bingen.* Weinheim: Beltz, 1993

COLOFON

**Hildegard van Bingen in de Lage Landen.
De Dendermonde Codex
Maurits Sabbebibliotheek,**
Charles Deberiotstraat 26, 3000 Leuven,
30 mei - 22 augustus 2018

Wetenschappelijke raad

Faculteit Theologie en Religiewetenschappen,
Faculteit Letteren, KU Leuven
Leo Kenis, Rob Faesen, Lieve Watteeuw, David Burn,
John Arblaster

Illuminare, Studiecentrum voor Middeleeuwse Kunst
Alamire Foundation, Internationaal centrum voor de
studie van muziek in de Lage Landen
Book Heritage Lab - KU Leuven

Teksten

Rob Faesen, John Arblaster, Lieve Watteeuw, David
Burn, Leo Kenis, Olivia Puzzolante, Roosje Baele,
Jeroen Reyniers en Katrien Houbey

Organisatie

Leo Kenis, Veronique Verspeurt, Hans Storme,
Yannick Van Loon, Michelle Nolf, Evelien Denecker,
Luc De Saeger, Olivia Puzzolante en Lieve Watteeuw

Presentatie

Michelle Nolf, Yannick Van Loon, Hans Storme,
Morgane Plateau, Filip Ons en Lieve Watteeuw

Communicatie

Maurits Sabbebibliotheek: michelle.nolf@kuleuven.be

Faculteit TRW: evelien.denecker@kuleuven.be

Fotografie

Digitaal Labo KU Leuven

Online presentatie tentoonstelling:

<https://expo.bib.kuleuven.be/exhibits/show/hildegard-van-bingen/>

De Dendermonde Codex online:

<http://resolver.libis.be/IE9129581/representation>

Muziek: Psallentes, Hendrik Vanden Abeele: Hours of Hildegard: The Dendermonde codex - First hour, Le Bricoleur, 2017.

Met dank aan de Sint-Pieters- en Paulusabdij van Dendermonde, de Abdij van Park, het Ruusbroecgenootschap en de Abdij van Westmalle voor hun medewerking aan deze focustentoonstelling.

De Dendermonde Codex is opgenomen in de Vlaamse Topstukkenlijst.

...misticam lingua
...Floriditas que nunquam
...ator

...miser te ofua
...specialis fili ut

De scō Johēse

...re

...

...que imp...

...forma prece

...stacudo profert

...flo

...surrex

...de g...

...de m...

KU LEUVEN

Faculteit Theologie en Religiewetenschappen
Faculteit Letteren

KU LEUVEN BIBLIOTHEKEN

SINT-PIETERS- & PAULUSABDIJ

VLAAMARKT 23 - 9200 DENDERMONDE

ALAMIRE
FOUNDATION

illuminare
Centre for the Study of Medieval Arts (KU Leuven)

PSALLENES
gregoriaans & polyfonie